

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ ОСІБ, ЩО ПРОХОДЯТЬ У СПРАВІ,
ПРИ ДОБОРІ В НИХ ЗРАЗКІВ ПОЧЕРКУ І ПІДПИСІВ

Концептуальні основи тактики проведення експертизи в криміналістиці представлені загальними положеннями таких питань, як: момент призначення експертизи; вибір експертної установи чи експерта; визначення об'єктів, задач і обсягу дослідження; характеристика процесуальних і організаційних питань призначення експертизи; одержання зразків для порівняльного дослідження; провадження експертизи; оцінка і використання висновку експерта [1, с.374-389; 2, с.162-175; 3, с.669-674]. Специфічні ж аспекти проведення різних класів і видів експертизи, технологія підбору порівняльних матеріалів для їх провадження представлені в спеціалізованій літературі [4, 5]. У той же час у цих джерелах немає ніякої інформації про особливості цієї тактики, наприклад, у випадку протидії розслідуванню при проведенні цієї процесуальної дії. Практика слідчо-експертної діяльності показала, що така протидія особою, що проходить у справі, найчастіше може виявлятися в трьох формах: у формі відмови нею від дачі зразків почерку і підписів; у формі перекручування нею свого почерку; у формі подачі помилкової інформації про незнання транскрипції підпису конкретної людини, у випадку підозри, що цей підпис виконаний обвинувачуваним від його імені.

Сутність цієї тактики полягає в застосуванні тактичних прийомів і тактико-криміналістичних рекомендацій спеціального характеру з подолання протидії осіб, що проходять у справі, при одержанні від них зразків для порівняльного дослідження.

Вибір суб'єктами доведення тих чи інших тактичних прийомів і тактико-криміналістичних рекомендацій, використовуваних при одержанні зразків для порівняльного дослідження, як, втім, й у тактиці проведення судової експертизи взагалі, мають бути засновані на результатах прогнозування ними сформованої слідчої ситуації, поведження і дій осіб, що проходять у справі.

Наприклад, правильний прогноз можливого поведження підозрюваного чи обвинувачуваного при одержанні від нього зразків почерку і підписів, у випадку протидії розслідуванню при проведенні цієї процесуальної дії, дозволить суб'єкту доведення правильно визначити його тактику, і застосовувати тактичні прийоми і досягти найбільшого ефекту.

Формуванням такого прогнозу суб'єкту доведення послужать дані з вивчення особистості підозрюваного й обвинувачуваного в процесі розслідування, екстраполяція даних свого професійного досвіду, слідча інтуїція і, звичайно, слідча ситуація й інші емпіричні дані конкретної кримінальної справи.

Поняття тактичного прийому і рекомендації відносяться до числа основних елементів криміналістичної тактики і широко представлені в юридичній літературі [1, с.364; 2, с.9-12; 3, с.453,].

Р.С. Белкін пише: «Родовим стосовно тактичного прийому є поняття криміналістичного прийому. Криміналістичний прийом – це найбільш раціональний і ефективний спосіб дій чи найбільш доцільна лінія поведінки при збиранні, дослідженні, оцінці і використанні доказів і запобіганні злочинам» [3, с.453,]. З цього визначення випливає, що тактичні прийоми можуть бути діяльними, операційними (спосіб дій) чи поведінковими (певна лінія поведінки).

Застосування тактичних прийомів у доведенні обумовлено їх правомірністю, практичною і науковою обґрунтованістю. Успіх проведення тієї чи іншої слідчої дії багато в чому визначений його якісною підготовкою. Якщо говорити про підготовку до проведення експертизи, то її найважливішими елементами загальнотактичного характеру, є: 1) визначення моменту призначення; 2) вибір експертної установи чи експерта; 3) визначення об'єктів, задач і обсягу дослідження; 4) одержання зразків для порівняльного дослідження.

Оскільки сутність кожного з перших трьох елементів підготовки досить докладно викладена в юридичній літературі, основну увагу необхідно приділити четвертому елементові – одержанню зразків для порівняльного дослідження.

Виходячи зі сформованої слідчої ситуації (а в переважній своїй більшості це конфліктні ситуації, засновані на протидії розслідуванню), вивчивши дані підозрюваного й обвинувачуваного в процесі розслідування й інші обставини конкретної кримінальної справи, суб'єкт доведення формує прогноз про свої взаємовідносини із зазначеною категорією осіб у плані проведення такого елемента підготовки, як одержання зразків для порівняльного дослідження. Сутність прогнозу буде полягати в передбаченні суб'єктом доведення протидії особою, що проходить у справі, при доборі у неї зразків почерку і підписів.

Тому вибір суб'єктом доведення того чи іншого тактичного прийому, комбінації, прийняття ним тактичного рішення зі здійснення підготовчих заходів до одержання зразків почерку і підписів, буде заснований на аналізі слідчої ситуації, що виникає при проведенні слідчих дій, його емпіричного передбачення поведінки конфронтуючих йому осіб.

Важливим засобом реалізації тактичного рішення є складання плану добору порівняльних матеріалів.

Добір порівняльних матеріалів необхідно здійснювати за двома напрямками. Перше – це підбір вільних і умовно-вільних зразків почерку і підписів осіб, що проходять у справі, у процесі таких слідчих дій, як огляд, допит, обшук і виїмка, і реалізації прав цих осіб на подання клопотань, заяв, скарг і т.д.

Другий напрямок реалізується шляхом безпосереднього відібрання експериментальних зразків почерку і підписів відповідно до ст.199 КПК. У цьому випадку одержання зразків для порівняльного дослідження є процесуальною дією, про що суб'єктом доведення виноситься постановка.

Поняття і технологія збору вільних, умовно-вільних і експериментальних зразків почерку і підписів, а також вимоги, пропоновані до них, розглядаються в спеціалізованій літературі [4, 5].

Важливою умовою успіху підготовки і проведення експертизи є реалізація тактичного принципу про взаємодію суб'єкта доведення з відповідними фахівцями й у даному випадку з експертом-почеркознавцем.

Реалізуючи цей принцип і свої повноваження, визначені ст.128-1 КПК, суб'єкт доведення залуцає експерта-почеркознавця для визначення об'єктів, задач і обсягу дослідження. Саме на цьому етапі, передбачаючи дії конфронтуючих йому осіб у вигляді відмовлення від дачі зразків почерку і підписів, ним може бути прийняте тактичне рішення про застосування тактичних прийомів і технології добору експериментальних зразків – при зборі умовно-вільних.

При цьому, виходячи з принципу таємниці слідства, відомості про призначення експертизи і про збір порівняльних матеріалів не повинні представлятися суб'єктом доведення особам, що проходять у справі, до моменту ознайомлення з винесеною постановою. На практиці ж дуже часто слідчий, оголосивши особі, у якій планується провести добір експериментальних зразків почерку і підписів, про провадження цієї процесуальної дії, переносить терміни його проведення за різними причинами. Тим самим інформує її про факт майбутнього призначення експертизи, з одного боку, і з іншого, мимоволі надає чи можливість «підготуватися» до процедури добору зразків у зазначених вище формах.

Об'єктами почеркознавчої експертизи є тексти документів, короткі записи, цифрові записи і підписи. При дослідженні документації, використовуваної в господарській і підприємницькій діяльності, об'єктами експертизи найчастіше виступають підписи, виконані від свого імені і від імені іншої особи. Тому суб'єкт доведення, керуючись рекомендаціями фахівця з добору умовно-вільних зразків (мається на увазі якісно-кількісний критерій) може застосовувати різні прийоми їх одержання. Наприклад, якщо мова йде про дослідження коротких буквених і (чи) цифрових записів, то слідчий, проводячи різні процесуальні дії, може забажати написання особою, що проходить у справі, різного роду пояснень, клопотань, заяв, що містили б у собі ці цифри, сполучення цифр і букв. Написання цих документів бажане під диктування слідчого, якщо це можливо, якщо ні, то при оформленні заголовка документів необхідно, щоб у його зміст були включені як елементи самого офіційного звертання, так і ті буквено-цифрові записи, що необхідні як зразки, – під прикриттям звертання. Не можна забувати про те, що даний прийом добору умовно-вільних зразків почерку не повинен бути розгаданий протилежною стороною, оскільки ще має бути добір експериментальних зразків. Ці ж документи мають бути підписані зазначеними особами, чим забезпечується збір зразків підписів.

Одержання експериментальних зразків обумовлюється рядом загальних і спеціальних тактичних прийомів. Процес їхнього добору можна умовно розділити на три етапи: підготовчий, безпосередньо добору зразків і процесуального оформлення результатів. Вимоги до процесуального оформлення результатів цієї слідчої дії не представляють складності, тому ми розглянемо перші два етапи.

1. На підготовчому етапі визначається коло осіб, що перевіряються, і уточнюється перелік об'єктів, задач і обсягу дослідження. Оскільки ці дії вже проводилися при зборі умовно-вільних зразків, то такі дії необхідно проводити з тим же фахівцем-почеркознавцем. Також може складатися план проведення цієї процесуальної дії спільно з фахівцем, у якому відображаються прийоми одержання зразків (диктування чи самостійне переписування), зміст тексту, сполучення буквено-цифрових записів, необхідні пишучі прилади, матеріал і умови завдання (темп, розмір букв, нахил і ін.). Оскільки суб'єктом доведення раніше прогнозувалася протидія йому при доборі експериментальних зразків почерку і підписів, то плануються і прийоми подолання цієї протидії.

2. На другому етапі безпосередньо одержують експериментальні зразки. Достоїнством експериментальних зразків є та обставина, що вони можуть бути відібрані за умови, максимально наближених до тих, у яких виконувався досліджуваний текст, підпис, у будь-якій кількості і якості. Недоліком їх є можливість навмисного перекручування виконавцем свого почерку, підпису або повна відмова від дачі цих зразків.

Враховуючи ці аспекти, створюються умови одержання експериментальних зразків, подібні до умов виконання досліджуваного об'єкта. При доборі зразків суб'єкт доведення може диктувати текст у швидкому чи повільному темпі, стосовно видів досліджуваних об'єктів, запропонувати пишучому, виконати текст чи підпис різними варіантами, якими він уміє писати. В окремих випадках можна запропонувати змінити нахил, темп, розмір або виконати текст друкованими знаками, лівою рукою і т.д.

Експериментальні зразки можна одержати не тільки під диктування, але і шляхом вільного викладу чи переписування заготовленого тексту в машинописному виконанні. У будь-якому випадку методика одержання зразків буде обумовлена обставинами виконання досліджуваного тексту і підпису.

При доборі експериментальних зразків дуже важлива допомога фахівця, який може спостерігати за процесом написання і визначити можливість перекручування почерку особою, від якої вони відбираються.

У цьому випадку можна застосувати один з тактичних прийомів, що усуває цю негативну обставину. Сутність його полягає в тому, що при доборі зразків почерку необхідно не тільки прискорити темп листа, але й збільшити тривалість часу добору. Мета – «стомити» пишучого, щоб він утратив контроль з деавтоматизації своїх рухів і внесенню в них перекручувань. Звичайно, при цьому повинні дотримуватися права і свободи людини і громадянина, і час проведення цієї процесуальної дії, як і допиту, має бути обмежений чотирма годинами без перерви чи протягом доби загальною тривалістю не більше восьми годин.

Якщо особа відмовляється дати експериментальні зразки почерку і підписів, суб'єкт доведення не може її примусити до цього. Тактичними прийомами подолання відмови, залежно від її статусу, будуть:

- переконання особи в неправильності зайнятої нею позиції;
- вплив на позитивні сторони особистості особи;

– роз'яснення обвинувачуваному положень ст.45 КК України про звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку з дійовим розкаянням і ст.66 КК про те, що шире розкаяння й активне сприяння розкриттю злочину (у даному випадку – дача зразків почерку) є обставинами, що зм'якшують покарання.

У слідчій і експертній практиці часто вирішується питання про дослідження підписів, виконаних від імені іншої особи. При одержанні порівняльних зразків у випадку, якщо особа, яка проходить по справі, заявить про те, що їй невідомо, як розписується особа, підпис від імені якої є досліджуваним (її конструкція, транскрипція) – то їй необхідно представити для короткочасного огляду (не змальовування) підписи особи, від імені якої виконаний і досліджується спірний підпис, у зразках. У тому випадку, якщо це неможливо (смерть цієї особи, відсутність вільних зразків підписів), на огляд представляється сам досліджуваний підпис.

Супротивники цієї точки зору привели б контрдоводи, засновані на тому, що при огляді підозрюваним досліджуваного підпису, виконаного від імені іншої особи, ним будуть засвоєні особливості цього підпису. І через цю обставину буде ставити під сумнів доказова сила висновків експерта з експертизи даного підпису.

Ці заперечення не мають під собою ніякої підстави й обґрунтуванням цього служать наукові основи почеркознавства, приведені нижче. У свою чергу, запропоновані нами тактичні рекомендації усувають небажання особи співробітничати із суб'єктами доведення і судом шляхом подачі свідомо помилкової інформації про те, що їй невідомо, як підписується особа, чий підпис є досліджуваним, при доборі від неї зразків підпису від імені іншої особи, – шляхом короткочасного огляду досліджуваного підпису. Цей огляд спрямований на сприйняття загальної конструкції (транскрипції) підпису, але ніяк не на сприйняття і запам'ятовування її окремих ознак (особливостей).

Підтвердженням сутності такої рекомендації служать наукові основи дослідження почерку і основні властивості підписів, як почеркового матеріалу. Підпис, як почерковий матеріал, також має ідентифікаційні властивості – індивідуальність і стійкість.

Л.А. Вінберг і М.В. Шванкова пишуть: «Процес формування підпису може протікати значно швидше, ніж процес формування навичок почерку. У підписі виявляється високий ступінь автоматизму, а сам підпис здобуває значну стійкість. Часті повторення удосконалюють і закріплюють навички виконання підпису» [7, с.178].

Тому для того, щоб змінити свій підпис чи виконати підпис від імені іншої особи, необхідно виробити новий динамічний стереотип [8, с.265], необхідний тривалий час і тренування. А за умов короткочасного його огляду підозрюваним це практично неможливо, тому що «...специфічні для написання даної людини нервові зв'язки виробляються і закріплюються протягом тривалого періоду часу» [3, с.286].

Криміналістична тактика розвивається як галузь наукового знання, що обслуговує недоліки практики боротьби зі злочинністю, покликана підвищувати ефективність цієї боротьби. У свою чергу, практика бороть-

би зі злочинністю – джерело розвитку криміналістичної тактики, критерій оцінки тих положень і рекомендацій, що розробляються криміналістичною тактикою. Запропоновані нами тактико-криміналістичні прийоми подолання протидії при доборі в осіб, що проходять у справі, зразків почерку і підписів і є результат наукового аналізу й узагальнення практики одержання зразків для порівняльного дослідження. Можна висловити надію, що при використанні цих тактичних прийомів і рекомендацій суб'єктами доведення результати добору зразків почерку і підписів, як і результати проведення судової експертизи загалом, стануть більш ефективними.

Список літератури: 1. Криміналістика. Учебник для вузов. Отв. редактор проф. Н.П. Яблоков. М., 1995. 2. Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Ю. Шепитько. Х., 2001. 3. Криміналістика. Под ред. проф. Р.С. Белкина. М., 1999. 4. Назначение и производство судебных экспертиз. ДСП. Пособие для следователей, судей и экспертов / Колл. авторов. М., 1988. 5. Филькова О.Н. Справочник эксперта-криминалиста. М., 2001. 7. Винберг Л.А., Шванкова М.В. Почерковедческая экспертиза / Учебник для вузов МВД СССР. Волгоград, 1977. 8. Яблоков Н.П. Криміналістика. Учебник для вузов. М., 1995.

Надійшла до редколегії 03.03.03